№ 10 дәріс. Түркітанудағы ареалды және типологиялық зерттеулер

Негізгі идея: Түркі тілдерінің географиялық шекарадағы басқа тілдермен байланысы (конвергенциясы), аймақтық ерекшеліктері және құрылымдық-типологиялық табиғатын саралау.

Басты тезистер:

1. Ареалдық лингвистика: тілдік одақтар мен изоглоссаларды картаға түсіру

- **Ареалдық лингвистиканың мәні:**

Түркі тілдерінің белгілі бір географиялық кеңістікте (Орталық Азия, Еділ-Орал, Сибирь, Кавказ, Анатолия) орналасуына байланысты көршілес туыс және туыс емес тілдермен (иран, славян, фин-угор, монғол) өзара ықпалдастығын зерттейтін бағыт.

- **Тілдік одақтар (Language Unions / Sprachbund):**
  - **Орталық Азия тілдік одағы:** Түркі (қазақ, өзбек, қырғыз, тәжік-иран) тілдерінің ғасырлар бойы қатар өмір сүруі нәтижесінде синтаксистік және лексика-семантикалық интерференцияның қалыптасуы.
  - **Еділ-Орал тілдік одағы:** Татар, башқұрт тілдерінің фин-угор (мари, удмурт) тілдерімен фонетикалық және грамматикалық конвергенциясы.
  - **Балкан/Анатолия ареалы:** Түрік тілінің балкан тілдік одағымен (грек, болгар) диалектологиялық байланыстары.
- **Лингвистикалық изоглоссалар мен картаға түсіру:**
  - **Изоглосса:** Белгілі бір лингвистикалық құбылыстың (фонетикалық, лексикалық, морфологиялық) таралу шекарасын картада біріктіретін сызық.
  - Түркітануда лингвистикалық атластар жасау арқылы диалектілер мен тілдердің шекараралық өту зоналарын (мысалы, $d/z/y$ изоглоссасы немесе еріндік сингармонизм изоглоссасы) нақты географиялық координаттарға түсіру.

2. Түркі тілдерінің жалғамалы (агглютинативті) құрылымы және грамматикалық типология

- **Агглютинативті типтің негізгі белгілері:**
  - **Морфемалардың стандарттылығы:** Әрбір қосымша (аффикс) негізінен бірізді бір ғана грамматикалық мағынаны білдіреді (флективті тілдердегідей бір қосымшаға бірнеше мағынаның «жымдасуы» болмайды).
  - **Түбірдің өзгермейтіндігі:** Морфологиялық процесс кезінде сөз түбірі (ишкі флексиясыз) өзінің негізгі тұлғасын сақтайды, қосымшалар түбірдің соңына қатаң иерархиялық ретпен тізіліп жалғанады:

Түбір + Көптік + Тәуелдік + Септік

(мысалы: бала + лар + ымыз + ға)

- **Грамматикалық типология және синтаксистік парадигма:**
  - **Сөздердің орналасу тәртібі (SOV):**

Түркі тілдері синтаксистік жағынан **Subject – Object – Verb** (Бастауыш – Тұрлаусыз мүше – Баяндауыш) құрылымын сақтайды.

  - **Анықтауыш пен анықталғыш байланысы:**

Анықтауыш сөз әрдайым анықталғыш сөздің алдында орналасады (*балалар мәтіні*, *жасыл ормандар*).

  - **Предпозиция орнына постпозиция:**

Түркі тілдерінде предлогтар (сөз алды шылаулары) атымен жоқ, оның орнына септеулік шылаулар (постпозициялар: *кейін, соң, туралы, үшін*) және септік жалғаулары қолданылады.

  - **Аналитизм мен синкретизм:** Қазіргі түркі тілдерінде синтетикалық тәсілдермен (қосымшалар) бірге, аналитикалық етістік формаларының (көмекші етістіктер арқылы қимылдың өту сипатын білдіру: *жазып отыр, айтып қойды*) өте кең дамуы.